

Diversitat lingüística i diversitat cultural

Jesús Tuson

Catedràtic de Lingüística de la Universitat de Barcelona

1. El panorama lingüístic del món

En aquests moments, els especialistes en geografia lingüística calculen que al món encara sobreviuen al voltant de sis mil llengües. I és un tòpic l'afirmació que, en el decurs del segle XXI, almenys la meitat d'aquestes sis mil llengües desapareixerà definitivament, si no hi posem remei. Això vol dir que la diversitat lingüística del nostre món està greument amenaçada. I no tan sols la diversitat lingüística: com que les llengües mantenen un paral·lelisme bastant estricte amb els fets culturals, cal pensar que també està amenaçada la diversitat (és a dir, la riquesa) cultural de la humanitat.

Traslladem ara aquest problema a un domini que cada cop ens resulta més familiar: el de la conservació de les espècies animals i vegetals. Efectivament, cada cop són més enèrgiques les crides conservacionistes. I no tan sols les crides. També són més intensos els esforços per mantenir la biodiversitat del planeta: el linx, l'àliga reial, els coales, les balenes... i tot d'espècies amenaçades o en greu perill d'extinció. És obvi que resultaria dramàtic un món on només hi haguessin elefants com a representants del regne animal i nesprers com a representants del sector vegetal. Un món d'aquesta mena seria, molt probablement, un món definitivament sense humans. Paral·lelament, un món amb només una llengua seria el resultat d'un daltabaix monumental: una terra amb humans uniformats, una terra poblada per entitats despersonalitzades i desarrelades de l'entorn, com veurem de seguida. És en aquest sentit que cal partir d'una afirmació gairebé axiomàtica: la humanitat sobreviurà si manté la seva natural diversitat. Vistes les coses des d'aquesta perspectiva, la diversitat lingüística i cultural no és un fet folklòric o una aspiració romàntica. La diversitat és un factor de supervivència, com ho és també la diversitat dels regnes animal i vegetal.

Fem ara una ullada a algunes dades del panorama lingüístic del món. En part, per copsar la diversitat lingüística i, en part, per percebre alguns indicis del perill uniformitzador. I, en primer lloc, jugarem als contrastos: llengües amb més parlants i llengües amb menys parlants. Les deu llengües amb més parlants (primera llengua) són aquestes (dades de 1999. Cf. J. C. Moreno, 2000, p. 148):

<i>Llengua</i>	<i>Parlants</i>
xinès mandarí	885 milions
espanyol	332 milions
anglès	322 milions
bengalí	189 milions
hindi	182 milions
portuguès	170 milions
rus	170 milions
àrab	150 milions
japonès	125 milions
alemany	98 milions

En general, es pot afirmar que la majoria d'aquestes llengües milionàries ho són com a conseqüència de processos de colonització, sigui en temps antics, sigui en èpoques més acostades a nosaltres.

Val a dir que, quan una llengua creix de manera exponencial, no és a causa d'augment espectaculars de la natalitat. Ho fa a través de la imposició lingüística en processos de colonització i de domini. Ho fa, tot sovint, a canvi de la desaparició d'altres llengües. Els resultats de les colonitzacions els podem comprovar (i en són només un petit exemple) en la taula següent de les llengües amb menys parlants o en perill d'extinció (dades de J. C. Moreno, 1990):

<i>Llengua</i>	<i>Parlants</i>
menòmini (Wiskonsin)	500 milions
fox (Iowa)	450 milions
esquiuamà (Col. Britànica)	50 milions
tuana (Washington)	10 milions
eyak (Alaska)	3 milions
ona (Terra del Foc)	0

L'últim exemple és força significatiu. Fa uns anys, el lingüista suec Bertil Malmberg va donar la notícia que, a la Terra del Foc, vivia la darrera parlant de la llengua ameríndia ona. Doncs bé: uns amics argentins de la ciutat d'Ushuaia van tornar de vacances a la seva terra fa pocs anys i els vaig demanar que preguntessin per aquesta dona, lingüísticament i dramàticament solitària. A la tornada, em van comunicar que havia mort feia pocs mesos. I dic que aquest exemple és força significatiu perquè llengües com les del segon quadre són parlades per la gent més gran i desapareixeran quan desapareguin físicament els seus parlants. S'ha donat, en aquests casos, una situació dramàtica: els pares ja no han transmés la llengua als descendents i, doncs, s'ha trencat la via natural de supervivència d'una llengua: el llegat de generació a generació. I, morta la llengua, ha mort també una cultura, una manera de dir la realitat, una manera d'organitzar l'entorn.

Ja veiem, doncs, que hi ha llengües amb milions de parlants i, en canvi, d'altres amb unes poques desenes o, a tot estirar, amb uns pocs centenars. Cal, però, fer una precisió de la màxima importància: una llengua amb pocs parlants no està amenaçada, per principi. Per exemple, hi ha tot de llengües amazòniques, amb cent o dos-cents parlants, que estan vivint sense cap problema des de fa molts segles. El problema és el d'una llengua amb cent parlants o amb tres milions o amb set milions, en contacte amb la llengua oficial d'un estat sense sensibilitat lingüística.

Vistos aquests contrastos, fem ara una ullada breu als dos extrems de la riquesa lingüística. La riquesa lingüística es pot comprovar en el quadre que tenim a continuació (dades de J. C. Moreno, 1990, p. 179):

<i>Estat</i>	<i>Llengües</i>
Papua Nova Guinea	849
Indonèsia	672
Nigèria	413
Índia	381
Camerun	269
Mèxic	241
Zaire	212
Brasil	208
Estats Units	167
Filipines	164

Ja veiem quin ha estat el resultat natural i esplendorós de la Torre de Babel, o quina ha estat la diversificació natural de l'espècie humana. I algú podria argumentar que els estats amb més llengües són impossibles d'organitzar; però cal dir amb la màxima energia que la dificultat organitzativa no està originada per la diversitat lingüística. La dificultat ha estat generada, precisament, per l'organització estatal d'uns territoris que abans de les colonitzacions funcionaven d'una altra manera. I que ara, produïdes les descolonitzacions, són territoris que continuen controlats pels interessos dels vells i dels nous colonitzadors. Per exemple, un ciutadà de Katsina, al nord de Nigèria, mai s'havia vist en la necessitat de relacionar-se amb un altre ciutadà d'Onitsha, al sud, separats per set-cents cinquanta kilòmetres (un mes caminant). Però la unificació estatal a l'europea ha agrupat realitats naturals allunyades, forçades a conviure. El problema és, doncs, de l'organització, no pas de les realitats naturals i naturalment diferenciades.

En l'extrem oposat al de la riquesa lingüística d'alguns territoris tenim alguns estats amb una sola llengua (o gairebé): Portugal, Alemanya, Àustria, Holanda, Dinamarca i pocs més. La unitat lingüísticoestatal és, doncs, més aviat insòlita, i ho demostrarem amb uns càlculs elementals, fets en termes absoluts. Si al món hi som sis mil milions de persones i, en total, com ja hem dit, hi ha sis mil llengües, el resultat és d'un milió de parlants per llengua (hi insisteixo, en termes absoluts):

$$6.000.000.000 \text{ humans} : 6.000 \text{ llengües} = 1.000.000 \text{ de parlants per cada llengua}$$

Més encara, tenint en compte aquestes sis mil llengües i atenent al fet que el nombre d'estats és, aproximadament, de dos-cents, a cada estat li corresponen (un altre cop en termes absoluts), trenta llengües (no s'entén ben bé per què algunes persones es troben neguitoses davant del fet que a l'Estat espanyol es parlen set llengües. És evident que estem molt per sota de la mitjana de trenta).

$$6.000 \text{ llengües} : 200 \text{ estats} = 30 \text{ llengües per estat}$$

Un altre càlcul, ben senzill. Si al món hi ha sis mil llengües i només dos-cents estats, com ja sabem, els partidaris d'una única llengua per a cada estat hauran d'explicar-nos com s'ho faran davant d'una resta o sostracció absolutament elemental: els sobren cinc mil vuit-cents llengües. Si això es produís, el daltabaix ecolingüístic (i humà!) seria absolutament terrorífic.

6.000 llengües - 200 llengües estatals = 5.800 llengües sobrerres

Més encara. Trobo que aquests partidaris de la simplificació lingüística no en tindrien prou amb una reducció que encara mantingués dues-centes llengües. Això són massa llengües i potser ens voldrien tornar al mite de la Torre de Babel: és a dir, a una humanitat radicalment indiferenciada. Una humanitat del tot contrària a la seva natural diversitat cultural i lingüística.

Fem ara una passa de fonamentació teòrica, relativa a la diversitat.

2. Llengües i entorns

Tot sovint es diu (i ho hem suggerit abans) que les llengües fan una vida en paral·lel amb les cultures. Més en concret, cada llengua reflecteix l'entorn i dóna testimoni de les activitats de cada poble. Fins i tot manté indicadors preciosos sobre la visió del món de cada comunitat. Ho concretaré amb un exemple ben proper. En català és abundantíssim el vocabulari relatiu al vi i a les vinyes. Ve't aquí una petita mostra d'aquesta gran família lèxica:

Vi: abocat, afruïtat, claret, d'aquilla, de llàgrima, novell, ranci, escumós, blanc, rosat, negre, sec, semi-sec, dolç...

De varietats: macabeu, parellada, ull de llebre, merlot, xarel·lo, garnatxa...

Això, i només des del punt de vista lingüístic, vol dir que ens interessa el vi, que en el nostre entorn hi ha vinyes, que el vi forma part de la nostra cultura. De manera que un extraterrestre, si es trobés un diccionari de la nostra llengua, podria deduir els nostres interessos i les nostres formes de vida per les petges que tot això deixa en la llengua. I qui parla del vocabulari del vi pot parlar del vocabulari de la moda, dels viatges, dels esports, de la informàtica, etc. Són alguns dels ingredients del nostre món cultural que es reflecteixen, necessàriament, en el lèxic de la llengua. En canvi, l'extraterrestre passaria per sobre de paraules solitàries (o sense família) com *farigola*. I faria ben fet: de la farigola no depèn la nostra existència. Ni tan sols existeix la festa de la farigola, en contrast amb les festes de la verema. El lèxic de cada llengua reflecteix, doncs, els interessos i les formes de vida. O, com se sol dir més tècnicament, el lèxic d'una llengua indica la selecció que una comunitat ha fet respecte del seu entorn natural. I el que hem vist mirant-nos a nosaltres mateixos passa

també amb altres llengües, cosa que comprovarem amb dos casos força coneguts.

La llengua inuit dels esquimals té paraules diversificades per fer referència a la neu: *qana*, quan cau; *aput*, si és al terra; *piqsirpoq*, si l'arrossega el vent, una rufada; *qimuksuq*, la que forma una congesta o gelera. És del tot evident que la llengua inuit dóna fe de l'entorn dels esquimals. En canvi, els esquimals no tenen paraules com ara *elefant*, *cocodril* o *xai*.

Un altre exemple: els pintupi, d'Austràlia, tenen tot de paraules diferenciades per assenyalar els forats: *yarla*, forat en un objecte; *pirti*, al terra; *yulpila*, poc profund (formiguer); *niarrkalpa*, d'animals petits; *pulpa*, específicament dels conills.¹ Això darrer vol dir que, tradicionalment, els pintupi són un poble que caça preferentment animals petits i que és qüestió de supervivència saber distingir, amb precisió visual i lèxica, els caus on s'amaguen aquestes bestioles.

Sintetitzarem tot això que estem dient amb les paraules, ben sàvies, del gran dialectòleg Joan Veny, en el seu darrer llibre:²

L'home viu —ha viscut— en un medi, sovint el mateix dels seus antecessors, de relleu montuós o de dòcils planúries, rodejat de camps cultivats o de boscos, on habita una fauna determinada; viu al costat del mar o d'un riu i condicionat per les característiques d'un clima. Per a viure ha hagut d'explotar els recursos que li ofereix —o a voltes li amaga— la naturalesa, sigui per a habitatge, sigui per al seu nodriment, sigui per a esbarjo. El paisatge, doncs, imbrica home i natura. Però no tots els éssers, coses, productes han estat objecte de la mateixa atenció per part de l'home. Les seves necessitats (consum, habitatge, esplai) estableixen uns lligams més forts amb uns elements que amb altres. I aquest fet desencadena unes repercussions lingüístiques, concretament lèxiques, de gran interès.

Aquesta és la qüestió: cada llengua, ja ho hem dit, revela la selecció particular que un grup humà fa a partir dels elements del seu entorn. Nosaltres hem seleccionat les vinyes i no pas la farigola. I és des d'aquesta perspectiva que podem lamentar, amb tot el dret del món, la desaparició d'una llengua, perquè s'esborra la mirada humana (col·lectiva) que interpreta el món d'una manera particular i irreplicable. Un cop ha desaparegut una llengua, passem a ser més pobres (per no parlar ara de la tragèdia humana que representa que un poble no pugui continuar dient el món a la seva manera i hagi de manllevar paraules alienes).

1. CRYSTAL, *The Cambridge Encyclopedic of Language*, p. 15.

2. *Llengua i entorn natural*, p. 18.

En algun moment he fet referència al caràcter natural de la diversitat lingüística. I ara hem de justificar aquesta naturalitat amb arguments de la màxima importància. Ens remetrem, doncs, a la diversitat de l'espècie humana, propietària única del llenguatge i de la varietat de llengües.

3. La diversitat humana

El cas de l'espècie humana és un model molt singular en què es combinen i agermanen, harmònicament i de manera natural, la unitat i la diversitat. Unitat pel que fa a aspectes essencials (el genoma, les característiques morfològiques bàsiques dels membres d'aquesta espècie: l'estructura del cervell, per exemple). Unitat, també, pel fet que tots som parlants de ple dret i, doncs, tenim la possessió de la facultat lingüística. Diversitat, també. Els *Homo sapiens* mateixos anatòmicament moderns (6.000 milions) hem desenvolupat una riquesa incomparable pel que fa a les adaptacions a l'entorn. I d'aquí deriven aspectes físics diferents, menses diferents, cultures diverses, organitzacions socials variades i percepcions multiformes de la realitat que ens envolta. I maneres diferents de dir aquestes realitats.

Ara fa aproximadament 120.000 anys, l'*Homo sapiens* modern (és a dir, nosaltres) va aparèixer en els territoris de l'Àfrica central i sud-oriental. I, anys endavant, es va escampar pel món:

120.000, Àfrica central i sud-oriental
 60.000, Àsia oriental
 50.000, Austràlia
 40.000, Europa
 30.000-15.000, Amèriques.

Això vol dir que la humanitat va dominar des de les terres més càlides fins a les terres més gèlides i es va adaptar, físicament i culturalment, a tot d'entorns diversos. Aquesta és una part fonamental de la història humana; ens hem fet així: únics i variats.

I en l'aspecte lingüístic passa el mateix: tots parlem; però no pas de la mateixa manera o la mateixa llengua. Per exemple, totes les llengües tenen articulacions sonores distintives (fonemes) que permeten diferenciar /kasa/ de /kapa/ o de /kama/. Però la riquesa de la diversitat ens fa observar que hi ha llengües amb oclusives glo-

tals (àrab); d'altres amb clics (khun); d'altres amb tons (xinès), i nosaltres amb vibrants: /ram/, /carro/... Varietat fonològica, doncs. I varietats morfològiques, lèxiques i sintàctiques.

A més, les llengües diferents acompanyen i consoliden designacions culturals diverses, com passa amb els sistemes de parentiu, amb els termes de color, amb els sistemes de numeració i amb les designacions del temps i de l'espai, entre altres dominis. En un món globalitzat, tot això es podria arribar a perdre.

I algú podria dir: «I què? No siguis tan romàntic. Les coses passades són coses passades. Avui el món és diferent i no podem perdre el tren de la modernitat.» I jo li contestaria que la pèrdua d'aquests elements diferenciadors no seria pas l'única cosa que es perdria: es perdrien les arrels dels grups humans amb l'entorn i la cultura. I diria més encara: un cop unificats, no hi hauria cap possibilitat d'intercanvi cultural. Perquè no hi hauria res per intercanviar i, en conseqüència, ens convertiríem en humans estèrils, momificats per la cultura única i dominant. El nostre món no seria el món de la imaginació, el món de la fecundació intercultural. Un món que, fins ara, ha donat resultats esplèndids en els àmbits de la creació artística, científica i tecnològica. I només cal donar un cop d'ull a la història de la cultura per entendre què és tot el que es perdria si s'empobris el panorama lingüístic del món. És per això que la defensa de les llengües s'ha de fonamentar sobre uns principis axiomàtics.

4. La defensa de les llengües

1) Cal proclamar enèrgicament que totes les llengües són iguals com a concrecions perfectes de la capacitat humana per al llenguatge. I que només les circumstàncies alienes a les llengües (és a dir, factors extralingüístics de dominació política, econòmica o pels efectes de la promoció mediàtica) poden fer que una llengua destaquí per sobre de les altres.

2) La dimensió natural de les llengües és la diversitat i la localitat. No se sap de cap llengua que, en néixer, hagi abastat territoris immensos. Les extensions territorials posteriors, llevat de casos excepcionals, són el fruit de conquestes, colonitzacions i opressions. O són la conseqüència del desplaçament forçat (sovint induït) de grans masses de població.

3) Totes les llengües són aptes per expressar els pensaments més generals i per incorporar qualsevol terminologia associada a les ciències i les tècniques més avançades. En l'anglès de Dickens, ara fa cent anys, no es podia parlar d'informàtica.

I l'anglès l'únic que ha fet es crear-ne el vocabulari oportú. Això ho pot fer qualsevol llengua, si el poble corresponent vol fer front a les noves circumstàncies (i si el deixen fer-ho).

4) El món i cadascuna de les seves realitzacions es pot abastar des de qualsevol llengua. Qualsevol cultura, en tot d'aspectes essencials, pot ser coneguda sense interposicions obligades; sense la mediació d'una llengua que faci de pont. Això vol dir que, en principi, qualsevol llengua A pot traduir les realitzacions de la llengua C, sense haver de passar, necessàriament per una llengua B (una llengua de les considerades, indègudament, «de cultura», «internacionals» o «de trobada»).

En conseqüència, ningú no té el dret d'arrabassar a cap poble els seus drets lingüístics, la seva particular manera de fer efectiva la facultat del llenguatge. Ningú no té el dret d'imposar la llengua d'un lloc en un altre lloc. Ningú no té el dret d'impedir el desenvolupament del lèxic que pugui produir-se en una llengua davant dels reptes de la ciència i de les tècniques. I ningú no pot impedir que una cultura pugui accedir a una altra, directament.

Però aquesta independència lingüística, que hauríem de proclamar i que hauríem d'exigir, per exemple, per a la nostra llengua (i per a totes les que es troben en situacions difícils), troba dificultats serioses. Mirem com ho expressa el preàmbul de la Declaració Universal dels Drets Lingüístics:

La situació actual es caracteritza per:

- La secular tendència unificadora de la majoria d'estats a reduir la diversitat i a afavorir actituds adverses a la pluralitat cultural i al pluralisme lingüístic.
- El procés de mundialització de l'economia i, en conseqüència, del mercat de la informació, la comunicació i la cultura, que trasbalsa els àmbits de relació i les formes d'interacció que garanteixen la cohesió interna de cada comunitat lingüística.
- El model economicista de creixement propugnat pels grups econòmics transnacionals, que pretén identificar la desregulació amb el progrés i l'individualisme competitiu amb la llibertat, cosa que genera greus i creixents desigualtats econòmiques, socials, culturals i lingüístiques.

I és ara el moment de fer una proposta poliglota.

5. Una proposta poliglota

Tot sovint parlem de conflicte lingüístic i de llengües en conflicte; però poques vegades ens animem a parlar de cooperació lingüística i de llengües-en-cooperació. Un cas de cooperació lingüística són els llibres bilingües i trilingües en què trobem el text original i, al costat, la traducció a algunes de les llengües accessibles, tenint en compte els destinataris potencials del llibre. Un altre cas de cooperació lingüística és la traducció ordinària, sigui en diferit, simultània o per persona interposada, tant si es tracta d'una traducció oral o escrita, com en les pel·lícules subtítulades o en els programes de televisió amb subtítolació. El cas, però, més destacable de cooperació lingüística és l'aprenentatge lliure de llengües: en aquest cas, dues o més llengües conviuen sense ensopegar en una mateixa persona. Perquè, a més de la pròpia o primera, algú ha adquirit una altra o unes quantes més.

És en aquesta línia que podem fer una proposta de futur a favor de la diversitat. Contra la tesi interessada i glotòfaga que tots hem de parlar la llengua del gran germà orwellià, sigui el gran germà dels tres-cents milions, sigui el gran germà angloamericà, hauríem de proposar una obertura lingüística ben arriscada i imaginativa: convertir-nos en «poliglots-en-llibertat». Això, pensant sobretot en el futur i segons les necessitats de cadascú, evidentment. Perquè un pagès tradicional que mai no ha sortit del seu poble i que no té cap perspectiva de sortir-ne hauria de poder viure, jubilar-se i acomiadar-se d'aquesta vida en una sola llengua (la llengua de la seva terra), sense sotrats. Però tot-hom que tingui perspectives de viatjar, de relacionar-se amb pobles diferents, etc. hauria de poder accedir a tres o quatre llengües, segons les seves necessitats i les terres de la seva projecció en el món. I és el món de l'ensenyament el lloc natural en què ens hauríem de fer poliglots. Perquè, si les coses es fessin bé i tinguéssim mitjans generosos i possibilitats obertes d'intercanvis, des dels set o vuit anys fins als vint-i-dos o vint-i-tres hi ha temps de sobres per adquirir prou competència en tres o quatre llengües (fins i tot més).

Val a dir que aquest poliglotisme no s'hauria de plantejar de manera jeràrquica: català-castellà-anglès. Això més aviat s'assemblaria a una estructura de competicions futbolístiques en què des de la tercera divisió només es pot pujar a primera a través de la segona. El pla d'adquisició hauria de ser horitzontal i les portes haurien de restar obertes a tot de llengües com l'italià, el portuguès, l'àrab, el berber o tamazight, l'escaandinau comú (per entendre'ns), etc. I a tantes com el futur ens demani, castellà i anglès incloses, cap problema. En llibertat, però. És per això que abans he dit que ens convindria fer-nos «poliglots-en-llibertat». I miro, sobretot, cap a les generacions que vénen darrere de la meva.

D'aquesta manera tindríem una relació horitzontal i igualitària, ben diferent de la relació jeràrquica que tot ho fa passar a través d'una llengua única, com si haguéssim tornat al paradís terrenal. És una proposta que miraria de «planificar la diversitat» en la línia marcada per la professora Carme Junyent:³ «a la verticalització de la comunicació cal oposar-hi la revitalització de la comunicació horitzontal». Una formulació que es justifica a bastament en el llibre.

Cloenda

Del futur ningú no en pot parlar. Però en el present (i en el passat immediat) sembla que tenim prou signes per imaginar per on aniran els trets. Ja he dit al començament que les previsions fetes per tot de lingüistes i d'especialistes en geolingüística avisen que en els propers decennis es pot produir una extinció massiva de llengües. I, si s'estén la idea que a cada estat li haurà de tocar una llengua i només una, el panorama es presenta esgarriós. Tenim encara, ja ho sabem, sis mil llengües; però només hi ha uns dos-cents estats. El resultat, doncs, és el que ja coneixem: hauran de morir cinc mil vuit-cents llengües: una autèntica catàstrofe humana, sense cap atenuant.

I seria bo que lluitéssim perquè això no passi; però haurem de reclamar, també, el nostre dret a obrir qualsevol horitzó del món; el nostre dret a viatjar i a relacionar-nos amb la gent de tot de pobles. En conseqüència, haurem de viure en la tensió per salvar la llengua de cada territori en cada territori... i també per arribar a un cert grau de poliglotisme, com he comentat ara fa un moment. Més en particular, hauríem de fer tot el possible per conservar la diversitat lingüística i per no renunciar a la nostra part petita de responsabilitat: vull dir que, en el panorama lingüístic del món (encara ric), ens ha tocat la conservació d'un exemplar de l'espècie: la llengua catalana. Potser defensant-la i projectant-la sense restriccions cap a totes les funcions possibles i imaginables farem el que ens toca, el que s'espera de nosaltres. Perquè la diversitat de les llengües és alguna cosa més que un patrimoni cultural (com diuen sovint). Les llengües són un patrimoni natural. Més encara, una llengua és una mena d'*habeas corpus*.

3. *Contra la planificació*, p. 176 i 177.

Alguns elements bibliogràfics

- BENVENISTE, Émile. «Catégories de pensée et catégories de langue» [1958]. *Problèmes de linguistique générale*. Vol. I. París: Gallimard, 1966, p. 63-74.
- CAVALLI-SFORZA, Luca; CAVALLI-SFORZA, Francesco. *Qui som. Història de la diversitat humana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993. [Capítol 9]
- CHOMSKY, Noam. «La manufactura del consentiment». *Saber*, núm. 4 (1985), p. 4-14.
- CRYSTAL, David. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. [Trad. cast.: *Enciclopedia del lenguaje*. Madrid: Taurus, 1994]
- Declaració Universal dels Drets Lingüístics*. «Declaració de Barcelona». Barcelona: Pen Club Internacional PEN / CIEMEN, 1996. [Mercator, c/ Rocafort, 242, bis, 08029 Barcelona]
- HARRIS, Marvin. *Cultural Anthropology*. Cap. 3. Nova York: Harper and Row, 1983. [Trad. cast.: *Antropología cultural*, Madrid: Alianza]
- JUNYENT, Carme. *Vida i mort de les llengües*. Barcelona: Empúries, 1992.
- *Contra la planificació*. Barcelona: Empúries, 1998.
- TERRICABRAS, Josep-Maria. *Raons i tòpics. Catalanisme i anticatalanisme*. Barcelona: La Campana, 2001. [Capítol 4]
- TUSON, Jesús. *Una imatge no val més que mil paraules. Contra els tòpics*. Barcelona: Empúries, 2001.
- VENY, Joan. *Llengua i entorn natural*. Barcelona: Edicions 62, 2001.